Diskuse

Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity?

Možnosti konceptuálního uchopení intelektuálních „reformních“ diskurzů v období 1956–1968

Jiří Růžička

V odborné i neodborné literatuře bývá období po Stalinově smrti, a zvláště po dvacátém sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu charakterizováno často jako doba „tání“, „destalinizace“, v lepším případě jako doba „reformem“.¹ V užším obsahovém vymezení se setkáváme často s pojmy jako „liberalizace poměrů“ ve sféře společenské, „spojování plánu a trhu“ na rovině ekonomické, „kritika dogmatismu“ a pluralismus v oblasti myšlenkové, „demokratizace“ na úrovni politické. Schematizujeme-li pro účely tohoto textu výrazněji většinu těchto charakteristik, pak získáme v rámci soudobého určujícího diskurzu více či méně negativní a zcizující obraz dané společensko-ideové konstelace. Snad pouze „reformismus“ bývá vymezován poněkud pozitivněji. Přesto i zde převládá slovník (což je patrné především v oblasti ekonomie) sugerující prolínání dvou sfér, které spolu původně neměly mít mnoho společného (plán versus trh, vedoucí úloha strany versus demokratizace

1 Za mnohé podněty a kritické připomínky musím poděkovat především Ivanu Landovi, Janu Mervartovi a Vítězslavu Sommerovi. Odpovědnost za výslednou podobu textu padá samozřejmě zcela na mou osobu.

a podobně). Máme-li pak na mysli československý případ, jako by celý tento emancipační proces vyvrcholil či (ve zpětném pohledu) končil výjimečnou periodou pražského jara 1968. Sledujeme-li z této perspektivy vývojovou trajektorii mnoha významných „reformních“ intelektuálů té doby, pak vzorec, který nabízí obecně převládající (a mnohdy i jimi samými stvrzovaný) narativ, má vcelku neproblematickou lineární podobu: od stalinismu přes destalinizaci k reformismu (v některých případech tato linie vede dále k liberalismu a kapitalismu). Pokud se soustředíme na „poststalinské“ intelektuální diskurzy, nabízí se otázka, zda lze periodu let 1956 až 1967/68, která je jako by suspendována mezi dvěma velkými událostmi – Stalinovou smrtí, respektive dvacátým sjezdem sovětských komunistů a pražským jarem – postavit alespoň zčásti „na vlastní nohy“, připsat jí určitou historickou svébytnost či jedinečnost, a tím i „pozitivnější“ ráz a zásadnější význam.²

Pojem *poststalinismus* bude v tomto článku (z nedostatku lepších výrazů) plnit právě takovouto zastřešující, konceptualizační funkci a měl by v tomto smyslu tvořit jistý kontrapunkt k pojmu „destalinizace“, který často navozuje dojem pouhého vymezování vůči minulému období a očišťování od jeho základních rysů (kultu osobnosti, Stalinovy vlády), takže se mi jeví jako výrazně nedostatečný. Z toho důvodu bude nutné rovněž ukázat, čím se z mého pohledu vyznačuje *stalinismus* a jakou roli hraje vzhledem k nastolenému problému. Nejprve představím určitý konceptuální rastr, skrze nějž chci poststalinismus analyzovat, posléze obrátím pozornost k samotnému stalinismu a nakonec načrtnu některé problémové okruhy poststalinismu v československém rámci. Vůbec však nezastírám, že tento text je ve většině ohledů *work in progress* a mnohá tvrzení je třeba chápat jako vstupní hypotézy, jež nechťejí předjímat budoucí výsledky konkrétního výzkumu. Takto je koncipován zvláště poslední oddíl.

Modernita a modernizace jako pojem

Nemám v úmyslu předkládat zde přehledové pojednání o pojmu „modernizace“ či modernitě. Vybírám z různých konceptů pouze takové, které se mi zdají nejvhodnější jako nástroj pro řešení dotyčného problému. Předem je nutné podotknout, že přinejmenším v prvním případě se nejedná explicitně o konceptualizaci modernity,

2 Výjimku zde představují mj. texty Pavla Koláře, který explicitně používá pojem „poststalinismus“ v silnějším, analytickém slova smyslu. K jeho koncepci viz níže. K některým pokusům charakterizovat poststalinismus a destalinizaci, zvláště v Sovětském svazu, viz DOBSON, Miriam: *The Post-Stalin Era: De-Stalinization, Daily Life, and Dissent*. In: *Kritika*, roč. 12, č. 4 (2011), s. 905–924; BOHN, Thomas M. – EINAX, Rayk – ABEßER, Michel (ed.): *De-Stalinization reconsidered*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2014; JONES, Polly (ed.): *Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*. London, Routledge 2006. Většina příspěvků v uvedených publikacích se ale převážně věnuje problematice destalinizace, samotnému pojmu, destalinizační praxi a její recepci v širší společnosti. Poststalinismus jako ucelený, samostatný koncept – patrně právě kvůli své destalinizační perspektivě – tyto texty nenabízí.

respektive modernizace, jakkoli se podle autora samotného z jeho přístupu dá koncept modernity vydestilovat. Myslím tím kritiku marxismu a reinterpretaci Karla Marxe v podání kanadského historika, filozofa a ekonoma Moisheho Postona. Dále se budu zabývat konceptem zaostalosti v jeho dvou výrazně odlišných podobách: jako *backwardness* u ukrajinsko-amerického historika hospodářských dějin Alexandra Gerschenkrona a jako *sous-développement*, respektive *underdevelopment* u dvou teoretiků závislosti z přelomu šedesátých a sedmdesátých let: belgického historika hospodářských dějin Paula Bairocha a německo-amerického sociologa, ekonoma a historika André Gundera Franka. Nakonec přejdu k historické periodizaci modernity (*modernit*) a jejímu interpretačnímu charakteru v pojetí německého sociálního a politického teoretika Petera Wagnera.

Pokud se týká dvojice pojmů „modernita“ a „modernizace“, hovořím zde o nich formálně v té podobě, kterou jim vtiskl britský historik a teoretik fašismu Roger Griffin. Modernizaci chápe jako množinu procesů, které probíhaly v západních společnostech během 19. a 20. století, modernita pak pro něj představuje výsledný stav, či spíše soubor dynamických efektů těchto procesů. K této pojmové dvojici se připojuje u Griffina jako třetí prvek ještě „modernismus“, jenž označuje zprvu myšlenkový protipohyb, který reaguje na úpadkové důsledky modernity a pokouší se je odstranit, s cílem nalézt její alternativní formu.³

Postonova kritika tradičního marxismu v té podobě, jak se zformoval u teoretiků Druhé internacionály a pokračoval hluboko do dvacátého století, se zaměřuje zvláště na pojem práce a funkci, kterou v tomto myšlenkovém schématu plní. Lidská práce je v něm chápána jako nadhistorická veličina, která tvoří podstatu člověka.

3 GRIFFIN, Roger: *Modernismus a fašismus: Pocit začátku za Mussoliniho a Hitlera*. Praha, Karolinum 2015, s. 75–96. Chci zde především zdůraznit onu formální, a nikoli obsahovou rovinu Griffinova pojmového rozlišení. Následují tedy Griffina v jeho charakteristice modernismu coby palingenetického hnutí, a již vůbec ne v jeho celkovém konceptuálním rámci, který vychází z explicitně formulované filozofické antropologie. Palingenezi lze bezpochyby rozpoznat coby podstatný aspekt fašismu, výrazně problematičtější je to však u socialistických či komunistických hnutí, jakkoli i zde lze nepochybně některé její prvky vystopovat. Problém ovšem spočívá v tom, že ne každé historické hnutí, které zahrnuje procesy obrody či „očistění“, musí být nutně označeno jako palingenetické. Socialismus a komunismus jsou univerzalistické koncepce a současně hnutí usilující o spravedlivou, rovnostářskou společnost. Palingenetické prvky se u něj sice mohou vyskytovat, jde však spíše o průvodní jevy. Z Griffinova pohledu bychom mohli takřka každou radikálnější kritiku modernity označit za palingenetickou, a tedy svým způsobem příbuznou s fašismem. V jednom má Griffin ovšem pravdu: „Při podrobném zkoumání jakéhokoliv rysu bolševismu odhalíme jeho modernistické jádro.“ (*Tamtéž*, s. 259.) Především ale Griffin nepřestává zdůrazňovat, že jedním z hlavních dekadentních efektů modernizace je rychlost změn, která společnost uvrhuje do chaosu a atomizace. Stalinismus 30. let by v tomto případě z jeho definice modernismu vypadal, protože právě důraz na rychlost je pro něj naprosto klíčovým prvkem ekonomické politiky, nemluvě pak o „kulturním a psychologickém šoku“, „krizi hodnot“ či „masové anomii“, které byly produktem stalinické modernizace – tedy přesně tím, co má podle Griffina modernismus „léčit“. (K sociálním důsledkům stalinické modernizace viz LEWIN, Moshe: *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. New York, Pantheon 1985, s. 303 n.)

Je obecným zdrojem hodnoty a podstatný rozdíl mezi jednotlivými „výrobními způsoby“ nakonec údajně spočívá v tom, jakou formou extrahují z této práce nadhodnotu a tu distribuují mezi jednotlivé třídy. Jediný významný rozdíl oproti koncepci Davida Ricarda by pak spočíval v mocensky nerovnoměrné vnitřní strukturaci jednotlivých „výrobních způsobů“, kdy si jedna vládnoucí třída mocensky uzurpuje nadhodnotu, vytvořenou třídou produktivní. Kapitalismus je pak epochou, která tyto třídní vztahy ukazuje v nejvyostřenější a zároveň v nejsimplifikovanější podobě jako souboj pouze dvou antagonistických tříd – třídy vlastníků výrobních prostředků a třídy pracujících. Klasická marxistická kritika kapitalismu je tedy, jak se Postone s oblibou vyjadřuje, vedena „z hlediska práce“ – tedy z perspektivy těch, kteří prý veškerou hodnotu svou prací vytvářejí a jimž neproduktivní třída mimofyzickým násilím odnímá nadhodnotu. Pro problém exponovaný v tomto článku jsou nakonec důležité dva důsledky. Marxistická kritika především od sebe odděluje dvě dimenze – dimenzi výroby hodnoty a dimenzi její distribuce – přičemž se soustředí na (nespravedlivou) distribuci hodnoty a dimenzi výroby ponechává netknutou. Socialismus a kapitalismus by se pak lišily pouze ve formě distribuce hodnoty, zatímco forma výroby by zůstávala stejná. Zadruhé, forma odcizení v kapitalismu je chápána jako násilné odejmutí toho, co bylo původně vlastnictvím bezprostředního producenta – výsledků jeho práce, a tedy jeho vlastní lidské podstaty.

Moishe Postone staví tuto interpretaci na hlavu a místo kritiky kapitalismu z hlediska práce kritizuje samotnou povahu práce v rámci kapitalismu. Práce tak ztrácí charakter nadhistorické složky lidské podstaty a ukazuje se jako specificky historická forma zprostředkování sociálních vztahů v kapitalistické (a žádné jiné) společnosti. Tato zprostředkující funkce je dána tím, že v kapitalismu nejsou produkty spotřebovávány samotnými producenty, ale fungují jen jako prostředek k uspokojování všech producentových potřeb. Specifická forma práce producenta je v tomto procesu abstrahována od jím vytvořených produktů, které se tak stávají zbožím a ničím jiným. Co dává práci její obecný charakter, tedy není skutečnost, že je obecným měřítkem hodnoty specifických pracovních činností, ale je to její společenská funkce coby sociálně zprostředkující aktivity.⁴ Hodnota pak bude definována jako zpředmětněná abstraktní práce, která je měřena v abstraktních časových jednotkách. Kapitalismus coby výrobní způsob definovaný zbožní výrobou se orientuje právě na extrakci co největšího objemu této abstraktní (směnné) hodnoty, a nikoli hodnoty užité (konkrétního materiálního bohatství). Zde má rovněž původ veškerá ideologie a praxe produktivismu, jež nutí individua pracovat navzdory stále rostoucímu objemu akumulovaného materiálního bohatství. Formou dominance, s níž se v kapitalismu setkáváme, tedy není nadvláda jedné třídy nad druhou, jak tvrdil tradiční marxismus (to je forma bezprostřední osobní závislosti předkapitalistických vztahů), ale „nadvláda abstraktních, kvazinezávislých struktur společenských vztahů, které jsou zprostředkovány zbožně určenou prací“.⁵

4 Viz POSTONE, Moishe: *Time, Labor and Social Domination*. Cambridge, Cambridge University Press 1993, s. 151 n.

5 *Tamtéž*, s. 126.

Z hlediska následného výkladu je důležité, že Postone zásadním způsobem kritizuje a reformuluje i další dva klíčové marxistické pojmy, a to „odcizení“ a „totalitu“. Z výše řečeného je již jasné, že odcizení nespočívá v přivlastňování produktu pracující třídy třídou kapitalistů, ale právě v historicky specifické formě práce, která má abstraktní charakter – práce je tak faktor odcizující, a nikoli osvobozující. Neméně překvapivé je i Postonovo přehodnocení konceptu totality, který – přinejmenším od Györgye Lukáče – hraje v marxismu významnou úlohu. Pro Lukáče byla (společenská) totalita pojmem, který odkazoval na vzájemnou provázanost lidských činností v jednom společenském celku. Atomizující povaha kapitalismu prostřednictvím dělby práce a specializace podle něj tuto vnitřní jednotu zakrývá – odcizení zde tedy představuje ono společenské roztržštění, které jednotlivcům nedovoluje kolektivní jednání.⁶ Pro Postona platí pravý opak – je to totalita, která je odcizující, protože ji v kapitalismu nekonstituuje onen celek lidských činností, ale forma abstraktní práce, jež má v tomto systému společensko-syntetickou povahu, kterou postrádá v jiných „společenských formacích“, a zprostředkovává vztahy, které mají jinde povahu otevřených společenských vztahů.⁷

Postone se tím mimo jiné snaží ukázat, proč v této interpretaci nakonec marxismus nemůže dostát svému radikálně emancipačnímu poslání. Je to právě kvůli tomu, že podstatu kapitalismu – jeho formu výroby, a tím i historicky specifickou funkci práce – nechává zcela netknout. Nejde tedy o to, že bychom museli režimy „lidových demokracií“ a socialistických republik chápat jako formy „státního kapitalismu“, a tedy jim přisuzovat stejný charakter *modus operandi* jako řekněme „kapitalismům tržním“.⁸ Cílem analýz inspirovaných Postonovým přístupem je spíše ukázat, jak tyto režimy nikdy nemohly ze své podstaty naplnit mnohá očekávání, která samy vyhlášovaly.

Z Postonovy kritiky se dá vyčíst především závěr, že všechny neduhy, které jsou Marxovi a potažmo marxismu připisovány *en bloc* (cílesměrná, respektive zákonitá forma historického vývoje, determinismus, esencialismus, práce jako zdroj hodnoty), mají svůj původ v této fatální záměně funkce práce v kapitalismu a v její ahistorické projekci coby esence lidské přirozenosti. Řečeno Foucaultovými slovy, takové chápání Marxe je ještě zcela v zajetí moderní *epistémé*, jejímž definičním znakem byla koncepce člověka jako transcendentálního východiska vědění či poznání, které

6 Viz LUKÁCS, György: *Geschichte und Klassenbewußtsein: Studien über marxistische Dialektik*. Darmstadt, Luchterhand 1978, s. 364–367 a dále.

7 POSTONE, M.: *Time, Labor and Social Domination*, s. 157.

8 K rozdílu mezi kapitalistickými a socialistickými ekonomikami srv. např. VERDERY, Katherine: *What Was Socialism, and Why Did It Fall?* In: TÁŽ: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1996, s. 19–38. Tato stať je dobrým protilekem proti všem snahám aplikovat koncepci státního kapitalismu na režimy východního bloku, Sovětský svaz samozřejmě nevyjímaje. Z analýzy autorky je patrné, že existence určité třídy, typu vlastnictví a vykořisťování nemusí vůbec kvalifikovat daný režim coby kapitalistický. K jedné z nejpromyšlenějších variant koncepcí státního kapitalismu viz TAMÁS, Gáspár Miklós: *Kapitalismus v čisté podobě*. In: TÝŽ: *K filosofii socialismu*. Praha, Filosofia 2016, s. 66–93.

se právě v jedné z empirických věd – klasické politické ekonomii, jejímž dědicem má podle všeho Marx být – projevuje v pojetí (lidské) práce jakožto veličiny, jež není nikdy zcela reprezentovatelná ve směně a je její podmínkou.⁹ Toto epistemologické gesto nám zároveň umožňuje pochopit, proč se politické režimy, které se touto filozofickou perspektivou zaštitily, nedokázaly vymanit z kapitalistické pasti produktivismu, a proč tedy musely ponechat formu výroby nedotčenou, jakkoli právě v této sféře se odehrávají podle Postona ty nejpodstatnější antagonismy moderní doby.

S touto diagnostikou je úzce svázán i problém zaostalosti, která bývá u teoretiků modernizace chápána jako nižší stupeň vývoje, jenž má být v procesu modernizace překonáván. Za jeden z takových paradigmatických pokusů bývá považováno Marxovo pojetí historického vývoje kapitalismu (zvláště v *Kapitálu*), v němž je Velká Británie chápána jako model, který budou ostatní země postupně následovat.¹⁰ Podobným způsobem je (navzdory své antimarxistické rétorice) konstruován i Rostowův model pěti stadií, jimiž by měly modernizující země procházet (takzvaný *take-off model*).¹¹ Schematičnost a lineárnost těchto přístupů se inspirativním způsobem pokusil zproblematizovat Alexander Gerschenkron, který se zaměřil na národní specifika modernizačních procesů. Právě za tímto účelem rozpracoval pojem „zaostalosti“ (*backwardness*), kterým vysvětloval historicky výrazně odlišnou podobu industrializace v rozvinutých (jako paradigma zde posloužila Anglie) a méně rozvinutých či zaostalých evropských zemích (zvláště Německo, Francie a Rusko). Míra a charakter zaostalosti, jimiž se daná země lišila od modelové rozvinuté země na počátku industrializačního procesu, mu pak umožnily uchopit právě povahu národních rozdílů: čím větší míra zaostalosti, tím větší úlohu hrály banky, respektive stát, tím více nabýval industrializační proces řízené, a zároveň diskontinuální povahy.¹²

Poněkud odlišnou koncepci zaostalosti (*sous-développement, underdevelopment*) zastávali v šedesátých letech teoretici závislosti, kteří ovšem s Gerschenkronem sdíleli obdobný záměr nabourat schematičnost modernizačních koncepcí, podle nichž by „zaostalé“ země měly následovat dráhu zemí „vyspělých“ a dle jejich kritérií tedy i určovat vlastní hospodářskou politiku. Pro Paula Bairocha, a zvláště André Gundera Franka však pojem zaostalosti odkazoval především na systémovou povahu ekonomického postavení zemí na periferii, která není dána jejich historicky nižším stupněm vývoje, ale právě jejich podřízeným (závislým) postavením vůči centru, jež z nich ekonomickou periferii teprve vytvořilo.¹³

9 FOUCAULT, Michel: *Slová a věci*. Bratislava, Kalligram 2000, s. 264–273.

10 MARX, Karel: *Kapitál: Kritika politické ekonomie*, sv. I/1. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1954, s. 16. Ponechávám zde stranou, do jaké míry se jedná o interpretaci adekvátní, či nikoli.

11 Viz ROSTOW, Walt W.: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge, Cambridge University Press 1960.

12 GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. Cambridge, Cambridge University Press 1962.

13 Viz BAIROCH, Paul: *Révolution industrielle et sous-développement*. Paris, Société d'édition d'enseignement supérieur 1963; FRANK, André Gunder – CHEW, Sing C. – LAUDERDALE,

Konečně přístup Petera Wagnera k modernitě je pro účely této statě inspirativní proto, že na jedné straně poskytuje poměrně plastickou historickou periodizaci různých modernit a na druhé straně nabízí takový rámec jejich formování, který se podstatně liší od vývojových a vysoce formálních modernizačních teorií.

Vzhledem k historické periodizaci modernit Wagner poukazuje na dva základní řezy v historickém formování moderní společnosti. První ohlašoval krizi takzvaného restriktivního liberálního modelu, který se vytvořil jakožto reakce na první velké politické revoluce nastupující moderny (zvláště Francouzskou revoluci). Jeho podstatnou charakteristikou je, že sice zachoval mnohé z vybojovaných (buržoazních) svobod a idejí, ale zároveň je upřel (proto je restriktivní) určitým skupinám obyvatelstva – zprvu nižším sociálním vrstvám, ženám a mentálně chorým, postupem doby se tato restrikce ještě rozšiřovala na základě nacionálních, etnických a kulturních kritérií. Zánik tohoto liberálního modelu způsobila především ta skutečnost, že právě v důsledku restriktivních opatření ponechával na okrajích společnosti celé skupiny obyvatelstva a nedokázal tak naplnit vlastní přísliby univerzální svobody, společenské harmonie a demokratičtějšího způsobu vlády. Obecná nestabilita (post) liberálních režimů podněcovala vznik nových typů politické, ekonomické a ideologické praxe, které místo liberálního akcentu na svobodné sdružování jednotlivců (dodejme, že třídně privilegovaných) kladla důraz na kontrolu a organizování do větších celků, ať již šlo o korporace, oligopoly, masové politické strany, či odbory. V daném problémovém kontextu je důležité, že stalinismus (či jeho vlastními slovy „sovětský socialismus“) chápe Wagner jako zrychlenou, zhuštěnou formu této organizované modernity, respektive formu „více organizovanou“, než byl její západní protějšek.¹⁴ Rozdíl mezi nimi tedy není podle Wagnera diferencí v podstatě, ale ve stupni. Krize organizované modernity pak nastupuje na přelomu šedesátých a sedmdesátých let minulého století, kdy právě tyto organizační celky, které fungovaly jako nástroje kontroly, omezování a kanalizace rizik, antagonismů a krizí, ztratily svou legitimitu a funkčnost.

Druhou inovací Wagnerova přístupu je konceptuální uchopení celé problematiky modernity a moderních společností. Wagner se chce na jedné straně rozejít se všemi koncepcemi, které by modernitu chápaly podle jednotného vzorce, jenž stanovuje obecné podmínky pro splnění úspěšné modernizace. Na druhé straně kritizuje ty přístupy, které vycházely buď z identifikace moderny a kapitalismu, anebo je naopak stavěly do ostrého protikladu. Jeho východiskem pro určení toho, co je modernita, není nějaká podoba esenciální definice, ale určitý závazek, který si modernita ukládá jako svou maximu. Tímto závazkem je cíl stanovit si svůj vlastní zákon, tj. úsilí o získání autonomie. Individuum či společenství se podle tohoto navýsost kantovského postoje nerozhodují podle zvyku, tradice či autority, ale pouze na základě vlastního rozumu. Druhým důležitým momentem Wagnerovy koncepce je její interpretativní

Pat (ed.): *Theory and Methodology of World Development*. New York, Palgrave Macmillan 2010, s. 7–17.

14 Viz WAGNER, Peter: *Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. London, Routledge 1994, s. 101–103.

aspekt. Rozhodování se podle ní váže vždy ke konkrétní situaci (či Wagnerovými slovy „zkušenosti“), a podléhá tak určitému výkladu. Není tedy možné narysovat předem, čím modernita v dané situaci je či má být. Konkrétněji řečeno, kapitalismus, parlamentní demokracie, státní socialismus jsou pouze určitými interpretacemi moderního postoje, a nepředstavují tedy jediné možné řešení.¹⁵

Stalinismus jako modernizační projekt

Zařazovat Stalinův režim mezi takzvané totalitární režimy je přístup velice rozšířený. Podstatné ale na tom je, že stalinismus (a spolu s ním i nacismus) teorie totalitarismu uchopily jako moderní fenomén, jako zcela novou kvalitu či typ vládnutí, který nemá v dosavadních dějinách obdoby. Zvláště Hannah Arendtová velice úzce spojila genezi totalitárních systémů s některými maligními efekty (pocit vykořeněnosti, pauperizace, atomizace společnosti) moderních společností, jejichž výsledkem byl vznik zcela nového sociálního útvaru – masy, amorfního, dezorganizovaného společenského tělesa, postrádajícího třídní vědomí a vlastní společenský zájem.¹⁶ Nicméně zatímco v německé variantě totalitarismu se masa prý zrodila na základě historických okolností, Stalin si podle Arendtové musel vlastní masu právě v důsledku ruské zaostalosti za západními, moderními společnostmi vytvořit sám skrze čistky a teror.¹⁷

Naopak mnoho liberálních interpretací chápe stalinismus (a konkrétněji myšlení předních revolučních teoretiků a praktiků, jako byl kromě Stalina Vladimir Lenin, Lev Trockij a v mnoha ohledech marxismus samotný) jako výplod osvícenského (a tedy i moderního), leč navýsost neliberálního myšlení, které „násilím“ aplikuje na (nějakým způsobem) nedokonalou společnost vlastní racionální a vposled utopická schémata za účelem vybudování rovnostářské a spravedlivé společnosti.¹⁸ Práce historiků (post)revizionistické školy se sice na jedné straně postavily proti těmto výrazně zjednodušujícím schématům, do hry zpět dostaly širší společnost a vyvrátily přesvědčení o jednotné povaze nacistických a komunistických režimů, v samotném stalinismu však viděly spíše určitou brzdu či konzervativní reakci na progresivní tendence vyvolané událostmi roku 1917.¹⁹ Je patrně zásluhou zvláště amerického

15 TÝŽ: *Moderne als Erfahrung und Interpretation: Eine neue Soziologie zur Moderne*. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz 2009.

16 ARENTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*, sv. 1–3. Praha, OIKOYMENH 1996, s. 437.

17 *Tamtéž*, s. 444–447.

18 Viz KOŁAKOWSKI, Leszek: *Main currents of Marxism: The founders, the golden age, the breakdown*. New York, W. W. Norton & Comp. 2008; WALICKI, Andrzej: *Marxism and the leap to the kingdom of freedom: The rise and fall of the Communist utopia*. Stanford (California), Stanford University Press 1995; REE, Erik van: *The Political Thought of Joseph Stalin: A study in twentieth-century Revolutionary Patriotism*. London, Routledge 2002, s. 283–287.

19 K tomu viz KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization*. Berkeley, University of California Press 1995, s. 5 n. K profilovým pracím uvedeného přístupu náleží především *The Making of the Soviet System* Mosheho Lewina (viz pozn. 2). Je ovšem třeba říci, že Lewin na rozdíl od Trockého nevidí ve stalinismu přímo regresivní fázi bolševické

historika Stephena Kotkina, že stalinismus začal být chápán jako grandiózní modernizační projekt, který nacházel široký ohlas v sovětské společnosti. Stalinismus by pak nebyl žádnou konzervativní reakcí, jak by tomu chtěly dle Kotkina některé „posttrockistické“ interpretace, ale naopak spíše „znovuoživením revolučního utopismu“ s cílem vytvořit „novou civilizaci“.²⁰ Tato forma „znovuoživení“ je zde naprosto klíčová, protože reagovala na deziluzi mnoha bolševických politiků, ale rovněž i sovětských obyvatel, z nenaplněných příslibů revoluce, které braly zaslě v období zavádění liberální Nové ekonomické politiky.²¹

Kotkin si všímá (zdaleka ne jako první nebo jediný) ještě dalšího důležitého rysu stalinské politiky – vybudování silného státu jako prostředku k rychlému provedení modernizace. Silné autoritářské či despoticke tendence tedy nemusí být chápány jako inherentní součást jistého politického modelu, jak se s tím setkáváme u teoretiků totalitarismu, ale mohou být nástrojem, jenž umožňuje nejrychlejší formu modernizace zaostalé země. V tom spočívá jádro sporu mezi Stalinem a Trockým o koncepci „socialismu v jedné zemi“, kterou Trockij považoval vzhledem k ruské, respektive sovětské zaostalosti za neuskutečnitelnou. Je známo, že Stalin politiku socialismu v jedné zemi nerazil od začátku (původně šlo o Bucharinovu myšlenku), patrně se pro něj stala určitým nouzovým a snad i nezbytným východiskem tváří v tvář neúspěšným ostatním socialistickým revolucím v Evropě a postupné izolaci Sovětského svazu. Právě tyto okolnosti jej donutily k vlastní, specifické formě modernizace, jež se musela spolehnout především na vlastní zdroje.²² Nutno podotknout, že pokud bylo zamýšleným výsledkem tohoto projektu udržení sovětského režimu proti nacistické hrozbě, stabilizace země, následné nebyvalé posílení jejího mezinárodního postavení a vposled zvýšení životní úrovně obyvatelstva, pak se nelze vyhnout závěru, že šlo i navzdory neopominutelným lidským ztrátám, počátečnímu chaosu a plýtvání o projekt svým způsobem úspěšný.²³

Kotkin se nicméně ještě pohybuje v rámci (byť zcela na okraji) liberální interpretace stalinismu, protože jej chápe jako dědictví osvícenského progresivního myšlení a rozumí mu implicitně stále v dichotomii „přirozeného“ liberalismu a „umělého“

revoluce, ale zcela „novou kvalitu“, která je od bolševismu jako takového podstatně odlišná. Ony zpátečnické tendence (autokracie, kult osobnosti, etatismus, využívání náboženských ideologických forem) jsou pro něj teprve efektem stalinské ultrarychlé formy modernizace, jejíž páteří se kvůli obecné zaostalosti společnosti mohla stát jen byrokracie.

20 KOTKIN, S.: *Magnetic Mountain*, s. 14 a 16.

21 Srv. GOLDMAN, Wendy Z.: *Terror and Democracy in the Age of Stalin: The Social Dynamics of Repression*. Cambridge, Cambridge University Press 2007; KOTKIN, S.: *Magnetic Mountain*, s. 16.

22 Srv. REE, E. van: *The Political Thought of Joseph Stalin*, s. 93–95. Van Ree ale zároveň připomíná, že autarkní socialistická ekonomika není jen nějakou ruskou aberací marxismu, ale lze ji najít již u Karla Kautského v jeho Erfurtském programu (*tamtéž*, s. 94).

23 K hospodářské situaci SSSR mezi válkami viz ALLEN, Robert C.: *Farm to factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2003. Allen zde dává důraz především na jeden důležitý metodologický aspekt: pokud chceme vyhodnotit případné úspěchy a neúspěchy sovětské ekonomiky, pak je nutné ji srovnávat se zeměmi tzv. třetího světa, protože to byla počátkem 20. let její startovní pozice (*tamtéž*, s. 11–13).

racionalismu.²⁴ Druhým nedostatkem jeho jinak inovativního přístupu, který mu vytkla Anna Krylovová a který ho stále (byť nechtěně) poutá k teoriím totalitarismu, je chápání sovětského režimu, a zvláště jeho ideologie jako souboru „fixních idejí“, jež se etablovaly během dvacátých let a zůstaly prakticky neměnné až do konce osmdesátých let dvacátého století.²⁵ Krylovová ukazuje neudržitelnost této koncepce především na nových „individualizačních diskurzích“, které vznikaly již od poloviny třicátých let a nabourávaly tak představu o jednotném bolševickém antiliberálním a kolektivizačním diskurzu.²⁶ Odtud pak Krylovová vyzývá k podstatně diferencovanějšímu přístupu, který by umožňoval identifikovat různé diskurzivní formace a vzorce jednání, jež nelze vtěsnat do často implicitních a povšechných označení typu „sovětská ideologie“, „bolševická ideologie“ nebo „klíčové hodnoty [bolševismu]“.²⁷

Z jiného pohledu problematizuje tuto koncepci sovětské ideologie jako monolitu David Priestland, který se zaměřuje především na Stalinovu mobilizační politiku na konci dvacátých a během třicátých let. Oproti tradičnímu homogennímu obrazu, v němž strana/stát/Stalin implementuje dle racionalisticky koncipovaného plánu příkazem svou vizi nové společnosti, zdůrazňuje Priestland během uvedeného období několik vln mobilizačních politik, jež oscilovaly mezi akcentem na populisticko-demokratizační strategii a politický element na jedné straně a důrazem na technologicko-manažerskou strategii a scientismus na straně druhé.²⁸ V rámci této stalinské politiky se tedy znovu odráží tenze samotného marxismu mezi racionalistickým scientismem, který nadevše klade platnost objektivních zákonů vývoje společnosti a historie, a voluntarismem, který naopak dává přednost revoluční vůli, jež má schopnost měnit svět nehlédě na jeho objektivní zákonitosti. Stalinismus jako konkrétní ideologicko-politickou linii tedy rozhodně nelze chápat jako aplikaci předem promyšlené, utopické společensko-ekonomické konstrukce a vykalkulované politické strategie, ale spíše jako řadu politicko-ekonomických kroků prováděných metodou pokusů a omylů, jejichž spojnicí byla snaha o vytvoření nové, spravedlivé a rovnostářské společnosti (tj. socialismu) na jedné straně

24 Tato dichotomie bývá občas vykládána rovněž v návaznosti na koncepci dvou proudů liberalismu – francouzského etatistického a britského antietatistického – což je v jistém ohledu historicky přesnější, protože i francouzští myslitelé 18. století se sami chápali jako liberálové. Dobrý přehled celé debaty o povaze bolševismu a stalinismu poskytuje David Priestland v práci *Stalinism and Politics of Mobilization: Ideas, Power, and Terror in Inter-war Russia*. Oxford, Oxford University Press 2007, s. 5–16.

25 KRYLOVÁ, Anna: Soviet Modernity: Stephen Kotkin and the Bolshevik Predicament. In: *Contemporary European History*, roč. 23, č. 2 (2014), s. 167–192.

26 Tamtéž, s. 171.

27 Tamtéž, s. 181.

28 Viz PRIESTLAND, D.: *Stalinism and Politics of Mobilization*. K Marxovu zdůrazňování objektivních zákonů na jedné straně a svobody na straně druhé a ke dvěma zcela odlišným interpretacím marxismu, které z toho vyplývají, viz WALICKI, A.: *Marxism and the leap to the kingdom of freedom*, s. 19–21 (viz pozn. 18). Walicki ovšem naznačuje, že ani jeden z těchto směrů nechápe tuto možnou tenzi mezi scientismem a voluntarismem jako nějaký problém, natožpak jako rozpor (srv. KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009, s. 118 n.).

a překonání ruské hospodářské zaostalosti, a to s vynuceným využitím převážně domácích zdrojů (autarkie) na straně druhé. Silné centralizační až autokratické aspekty sovětského režimu je nutné vysvětlovat zaprvé především s ohledem na výrazný projektový charakter jeho ekonomické politiky, který je v kontextu urychlené modernizace obecně vzato mnohem efektivnějším nástrojem než decentralizovaná forma tržní ekonomiky, a zadruhé Stalinovou silnou nedůvěrou k regionálním stranickým funkcionářům, podnikovému managementu a obecně státní byrokracii.

Stalinismus jako koncepci a praxi tedy nepochybně lze na základě výše naznačených perspektiv chápat jako jednu z možných interpretací Marxova a Leninova myšlení, akcentující (ranou) formu developmentalismu²⁹ a s ní úzce spojené etapové pojetí dějin. To jsou základní stavební kameny toho, co Moishe Postone nazývá klasickým marxismem. Historie se v něm odvíjí dle modelu po sobě jdoucích „výrobních způsobů“ (prvobytně pospolný, otrokářský, feudální, kapitalistický, socialistický), kde jak fungování uvnitř „společensko-ekonomické formace“, tak přechod od jedné formace ke druhé jsou dány určitým zákonem (například přechodem kvantity v kvalitu). Lenin toto schéma výrazně obohatil myšlenkou „náhlého“, a tedy i „násilného“ skoku, jímž je možné revolucionizovat určitý „výrobní způsob“ na nižším stupni vývoje jakoby zhuštěním časoprostoru a rapidní akcelerací. Můžeme-li si zde posloužit metaforickým výrazem, pak se jedná o rychlý průchod intervalu, a nikoli o skok přes propast: klasický případ představuje samozřejmě Rusko v roce 1917.³⁰ Právě tento postup má rovněž řešit výše zmíněnou „tenzi“ mezi voluntarismem a scientismem – urychlení tempa vývoje v tomto smyslu ještě neznamená zrušení vývojových zákonů společnosti, ale právě jen jejich urychlení.³¹ Základní schéma zůstává alespoň na konceptuální úrovni stále stejné. Stalin tedy z této perspektivy nečiní ve třicátých letech nic výrazně odlišného a právem si tak může nárokovat titul „nejlepšího Leninova žáka“. Výraznou změnou ovšem je, že koncept „náhlého skoku“ praktikuje v jiných podmínkách – zatímco v roce 1917 šlo o převzetí politické moci, v roce 1929 jde o nastartování modernizace z pozice

29 K pojmu „developmentalismus“, resp. „developmentalistická diktatura“ viz LOSURDO, Domenico: *Stalin: Histoire et critique d'une légende noire*. Bruxelles, Aden 2011, s. 241–249. K různým „developmentalistickým“ teoriím vývoje viz PREBISCH, Raúl: *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*. New York, United Nations 1950. Srv. dále práce Paula Bairocha a André Gundera Franka (viz pozn 13).

30 V tomto ohledu je navýsost signifikantní, jak urputně se Lenin brání a vyvrací jakákoli nařčení z umělého „zavádění“ socialismu v Rusku, z „přeskakování“ etapy „revoluce buržoaznědemokratického charakteru“ či z „okamžité přeměny revoluce v socialistickou“. (LENIN, Vladimír I.: O úkolech proletariátu v nynější revoluci. In: TÝŽ: *Sebrané spisy*, sv. 31: *Březen–duben 1917*. Praha, Svoboda 1987, s. 138–143; TÝŽ: *Dopisy o taktice*. In: *Tamtéž*, s. 156–169.)

31 Tím lze vysvětlit i nutné zavedení liberální Nové ekonomické politiky, která z tohoto úhlu pohledu umožnila Sovětskému svazu rychle vybudovat či dobudovat kapitalistickou společnost. Stalin se pak v tomto ohledu jeví jako skutečný socialistický revolucionář, který vyvádí Sovětský svaz z kapitalismu do socialismu.

zaostalé země, a to jak ve smyslu *backwardness*, tak do značné míry i *underdevelopment*.³² Metaforicky řečeno, Stalinův „velký skok“ zde ovšem stejně jako u Lenina neznamenaá přeskocení propasti, ale rychlé proběhnutí. Jeho prohlášení z roku 1931 ohledně zaostalosti a tempa hospodářského růstu jsou výstižná: „Opozдили jsme se za vyspělými zeměmi o 50–100 let. Musíme tuto vzdálenost urazit za deset let. Buď tak učiníme, nebo nás rozdrtí.“³³

Pokud je v klasickém marxismu (v Postonově smyslu) řeč o první fázi developmentalismu, platí to pro regiony či státy na různě se odvíjejících stupních modernizace, respektive zaostalosti (v Gerschenkronově smyslu). Modernizace tu představuje záměrnou strategii, s jejíž pomocí se zaostalé země snaží dohnat a v krajních případech předejít země nejrozvinutější, přičemž míra zapojení státu a centrálního plánu závisí na stupni zaostalosti, a nikoli na ideovém podhoubí, z něhož (údajně) impulz k modernizaci vyšel. Tato forma „progresivní modernizace“ (Stephen Kotkin), respektive první fáze developmentalismu nadto obsahuje klíčovou složku, jíž se odlišuje od neprogresivních modernizací – snahu o vybudování spravedlivé, rovnostářské společnosti. Nejprůhodnějším označením pro režimy, které vyhovují těmto charakteristikám a jež zároveň nelze označit za demokracie, by pravděpodobně byla „developmentalistická diktatura“.³⁴ Silné tendence k centralizaci a byrokratizaci, které stalinský developmentalismus provázají, dle mého názoru nelze

32 *Backwardness* zde odkazuje na zaostalost ve smyslu historického vývoje. Stupeň této zaostalosti pak vysvětluje v sovětském případě nutnost a vysokou míru zapojení státu v procesu modernizace. Pokud jde o zaostalost ve smyslu *underdevelopment*, jedná se částečně o hypotetickou otázku, protože Sovětský svaz nebyl v té době integrován do světové ekonomiky zcela standardním způsobem; rozhodně nikoli v tom smyslu, jaký předpokládají teoretikové tohoto pojmu, tj. jako země, která se stává zaostalou až díky své integraci do světové ekonomiky. Na druhé straně, jak uvádí Robert C. Allen, SSSR měl svou ekonomickou a populační strukturou mnohem více společného se zeměmi třetího světa než se Západem, a je tedy na místě se ptát, v jaké míře o něm lze mluvit jako o zemi nejen historicky, ale rovněž systémově zaostalé (ALLEN, R. C.: *Farm to factory* – viz pozn. 23). Na druhou stranu Lenin sice mluvil o Rusku jako o zemi druhého řádu s vysokým podílem cizího kapitálu, která nicméně usiluje o vlastní kolonie (LENIN, Vladimír I.: *Imperialismus jako poslední stádium kapitalismu*. In: TÝŽ: *Sebrané spisy*, sv. 27: *Srpen 1915 – červen 1916*. Praha, Svoboda 1986, s. 367–370, 400 a 411 n.).

33 STALIN, Josef V.: O úkolech hospodářských pracovníků. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 13: *Červenec 1930 – leden 1934*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953, s. 51.

34 Právě tímto termínem označuje Stalinův režim ve 30. letech italský marxistický filozof a historik Domenico Losurdo (viz LOSURDO, D.: *Stalin*, s. 241–249). Přikláním se k tomuto termínu i s vědomím, že pojem diktatury bývá dnes často zbytečně nadužíván (především ve spojení „socialistická diktatura“) pro politicky a právně relativně stabilní socialistické režimy východního bloku. Diktatura – i vzhledem ke svému původnímu významu – ovšem neoznačuje nějaký „autonomní“ typ režimu s regulérní politicko-právní strukturou, ale specifický stav v rámci této struktury samotné, jenž má vždy přechodný charakter. Jakkoli na politicko-právní rovině Sovětský svaz ve 30. letech takovýmto režimem nebyl, na společensko-ekonomické rovině by se takto označit dal. „Státní socialismus“ je naopak vhodný pojem pro režimy východního bloku v období 60.–80. let, kdy prokazovaly vysokou míru stability, s výjimkou některých period typu pražského jara. (Ke kritice užívání pojmu „diktatura“ viz AGAMBEN, Giorgio: *State of Exception*. Chicago, The University of Chicago Press 2005, s. 48.)

chápat jako nějakou brzdu tohoto akceleračního pojetí modernity, či naopak jako negativní důsledek, eventuálně podstatu určitého (v tomto případě totalitárního) režimu. Mnohem spíše v něm lze spatřovat nutný operační mechanismus, bez nějž by takový modernizační projekt jednoduše nebylo možné uskutečnit. Nelze dále zapomínat na to, že právě tato stalinská verze developmentalismu se stala po druhé světové válce velkou inspirací pro země třetího světa, které v ní viděly způsob, jak se pozvednout ze stavu systémové závislosti (ve smyslu *underdevelopment*), přiblížit se vyspělým zemím, a tím získat ekonomickou a politickou nezávislost.

Právě tato optika pomůže lépe pochopit podstatu, průběh a konec období stalinizace ve východním bloku (a zvláště v Československu). Stalinismus jako určitá verze modernity se stal v těchto regionech její paradigmatickou aplikací, aniž by byla jakkoli zohledněna regionální specifika, minulý průběh modernizace a její stávající úroveň. To neznamená, že by zde tato forma byla vnucována ve všech ohledech sešora, tj. pod přímou kuratelou Moskvy.³⁵ Důležité je, že tuto ahistoričnost stalinské verze modernity začali tematizovat samotní komunističtí intelektuálové, kteří byli samozřejmě stalinismem ve svých formativních letech silně ovlivněni. Pokud lze mluvit o nějakém „vystřízlivění“ této generace, pak dle mého názoru spočívá právě v tomto vědomí konce stalinismu coby životaschopného, progresivního a modernistického projektu. Hospodářské a politické krize v zemích východního bloku během padesátých let jasně dokládaly, že stalinské variantě modernizace dochází dech a je nadále neudržitelná. Takzvané kritické či reformní diskurzy v Československu šedesátých let, jež reagovaly na tyto krize, můžeme interpretovat jako jejich symptom, ale rovněž i jako pokus najít nové progresivní východisko – novou interpretaci modernity ve smyslu Petera Wagnera, a nikoli pouhé zavržení či negaci stalinismu.

Destalinizace/poststalinismus v československém kontextu: problémové okruhy a teze

Již v úvodu jsem naznačil myšlenku, že období po Stalinově smrti, a ještě spíš po dvacátém sjezdu sovětských komunistů by nemuselo být vnímáno jen jako čas kritiky takzvaného kultu osobnosti a zbyrokratizované formy řízení společnosti, čas zavádění více či méně nutných reforem a specifické společenské atmosféry, která se někdy nazývá „táním“. To vše jsou nepochybně jevy, které se v daném období vyskytovaly a v mnoha ohledech (právem) poutají naši pozornost. Na druhé straně snad až příliš zatemňují hlubší myšlenkový pohyb, který tu více, tu méně explicitně vyřázel na povrch v jednotlivých „reformních“ diskurzích. Výše uvedené charakteristiky dané časové periody se přeci jen nesou v až příliš negativně konotovaných termínech – „kritika“, „reformy“, „tání“, ale i samotná „destalinizace“ jako by

35 Spíše opak byl pravdou – stalinizace měla v mnoha ohledech silné domácí kořeny. Mnohdy docházelo k aplikacím postupů, které byly v SSSR již dávno opuštěny. (Viz HEUMOS, Peter: „Výhrůžme si rukávy, než se kola zastaví!“. *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2006, s. 44 n.)

nesugerovaly žádné vlastní, neodvozené či (byť relativně) nezprostředkované určení. Sám o sobě pak výraz „destalinizace“ navozuje spíše dojem očištění, návratu k čemusi „původnímu“. Coby eventuální analytický pojem pak „destalinizace“ pro danou dobu není dost přínosná, protože neumožňuje periodu po roce 1956 nahlížet jako relativně samostatné období, které zdaleka není definováno jen stínem osobnosti, k níž se často a převážně (nikoli však zcela) negativně vztahuje, a které má také nějaký vlastní „pozitivní“ charakter. Na následujících stránkách se pokusím nastínit pouze několik hypotéz, otázek a tezí, jež zatím postrádají konzistentnější strukturu; činím tak i s vědomím, že některé navýsost předběžné závěry se pohybují na hranici akceptovatelné míry spekulace.

Podstatnou výjimku v dosavadním pojmání dotyčného období představuje v tomto ohledu nedávno vydaná syntéza Pavla Koláře, která nese termín „poststalinismus“ přímo ve svém názvu.³⁶ Kolář zde explicitně překračuje pouhou destalinizační charakteristiku daného období a pokouší se je nahlížet v mnohem „pozitivnějším“ světle jako samostatnou epochu, která se (řečeno s Karlem Rankem) vztahuje k bohu stejným způsobem, jak je tomu u epoch jiných. Poskytuje pak celou řadu rozlišení, která mají poststalinismus identifikovat. Místo stalinské programatické utopie nastupuje tehdy podle něj utopie procesuální, jež upozaduje konečný cíl a namísto toho zdůrazňuje pluralitu, kontingenci a ambivalenci dějin.³⁷ Oproti jednoznačnosti, neproblematičnosti a jistotě stalinismu, který nic nezpochybňuje a na nic se nedotazuje, se Kolářovi poststalinismus jeví jako „přechodová epocha“³⁸ neustále oscilující mezi „již ne a ještě ne“,³⁹ jako čas „hledání nového začátku a zároveň rostoucí skepse“⁴⁰ a konečně jako „podzim komunismu“⁴¹ – interval mezi optimistickým budováním nového světa a jeho vyčpělou, prázdnou „normalizační“ formou.

Ihned se samozřejmě dere na povrch otázka, zda právě tato charakteristika činí zadost snaze o autonomizaci dané epochy, o nalezení její vlastní, byť relativní nezávislosti.⁴² Rovněž chápání poststalinismu jako „podzimu“ je ošidné: jednak sugeruje navýsost tradicionalistické, cyklické pojetí času, především ale nastavuje prezentistickou perspektivu, protože zpětně (třebaže jen implicitně) hodnotí dějiny dané politické, sociální a ideologické formace (komunismu či socialismu) z hlediska její údajné historické prohry. Kolář takovéto hodnocení vědomě neužívá, je nicméně zřetelné, že metafora podzimu, kterou si vypůjčuje od Johana Huizingy, jej až nepříjemně silně zavazuje k tomu, aby chápal dějiny komunismu jako jednolitou

36 KOLÁŘ, Pavel: *Der Poststalinismus: Ideologie und Utopie einer Epoche*. Köln/R., Böhlau 2016. Viz také dřívější autorovy publikace: TÝŽ: Čtyři základní rozpory východoevropského komunismu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 130–167; TÝŽ: Strana jako utopie: Komunistická identita po pádu stalinismu. In: *Tamtéž*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 227–255.

37 KOLÁŘ, P.: *Der Poststalinismus*, s. 329.

38 *Tamtéž*, s. 328.

39 *Tamtéž*, s. 315.

40 *Tamtéž*, s. 314.

41 *Tamtéž*.

42 Právě na tento moment upozornil v diskusi nad Kolářovou prezentací jeho knihy Vítězslav Sommer (v semináři Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR dne 21.12.2017).

historickou vlnu, či přesněji jako organismus, který zažívá svůj zrod, růst, úpadek a pád. Nakolik se mu tak daří uniknout totalitárnímu paradigmatu, které on sám považuje v podstatě již za překonané, zůstává s ohledem na výše řečené palčivou otázkou.

Druhým problematickým bodem Kolářovy konceptualizace je charakteristika poststalinismu jakožto ideové formace, která usiluje o „obrození společnosti coby svébytného aktéra dějin“, o „otevírání prostoru pro historické nahodilosti, nečekané zvraty a nepravidelný vývoj“, o nahrazení „železných zákonů historického vývoje“, „bezejmennosti abstraktních velkých dějin“ a „společnosti jako mrtvého celku“ „konkrétními lidskými jedinci se svými chybami a nedokonalostmi“, kteří tak „získávají ztracený statut tvůrců dějin“.⁴³ Nechci nikterak vyvracet parciální platnost těchto postřehů, nemohu se ovšem zbavit dojmu, že se tu v mnoha ohledech jedná o romantizaci daného období, která s oblibou užívá vyostřených, leč málo vypovídajících dichotomií typu uzavřené – otevřené, abstraktní – konkrétní, fixní – dynamické, dogmatické – kritické. To je ovšem jen jeden sporný aspekt této konceptualizace. V jiné podobě se zde znovu setkáváme s hrozbou prezentismu, zvláště s ohledem na debaty v historiografii, které se vedou v podstatě již od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let mezi zastánci dějin každodennosti a postmoderní historiografie na straně jedné a historiky objektivních struktur a procesů na straně druhé. Zdá se totiž, že Kolář zde až příliš neproblematicky převzal rastry dějin každodennosti (zaměřením na dříve bezejmenné jednotlivce jako aktéry dějin a na každodennost samotnou) a postmoderní historiografie (valorizace kontingence a plurality) a že je použil nikoli jako analytický nástroj (tj. jako *explanans*), ale jako výsledek své analýzy (*explanandum*). Popravdě řečeno, onen zcizující explanační rámec se tímto přístupem nijak podstatně nepřekračuje.

Domnívám se, že pojem poststalinismu přesto může nadále sloužit jako označení pro historickou etapu, která se vyznačovala hledáním nových podob a cest progresivní modernity po vyčerpání stalinismu jako její jedné, avšak zdaleka nikoli jediné formy. Samozřejmě může toto pojmenování sice vyvolávat dojem něčeho, co přichází po „herojské“ a „tragické“ epoše stalinismu, a nedosahuje tedy její velikosti. Na druhé straně může přeci jen evokovat určité společné momenty či intence, které přes nezanedbatelné posuny v akcentech zůstávají v důležitých ohledech stejné.

Právě československý kontext může poskytnout perspektivu, z níž je možné se ptát, nakolik byl „proces“ destalinizace (kritika „kultu osobnosti“ a související jevy po dvacátém sjezdu sovětských komunistů) a výzvy k ní dostatečným, či naopak nedostatečným popudem k zásadnější (re)formulaci socialistické modernity. Do jaké míry výzvy ke kritice „kultu osobnosti“ a sebereflexi ve skutečnosti překračovaly tento úzce obsahově vymezený rámec a nakolik šlo o záležitost pouze užší, progresivní intelektuální vrstvy (spisovatelů, filozofů), která byla konzervativním křídlem Komunistické strany Československa (alespoň načas) úspěšně odražena?⁴⁴ Dvacátý

43 KOLÁŘ, P.: *Der Poststalinismus*, s. 258 a 274 n.

44 Viz KUSIN, Vladimír V.: *The intellectual origins of the Prague Spring*. Cambridge, Cambridge University Press 1971, s. 19–27.

sjezd nepochybně patřil mezi stěžejní události i v československých poměrech a fungoval jako prvotní popud ke změně celkového myšlenkového rámce, těžko jej však lze pokládat vsutku za dostačující podmínku pro tento podstatný pohyb, který by jinak pravděpodobně skončil pouze shora kontrolovanou „destalinizací“ bez zásadnějších změn.⁴⁵ Nechci zde nikterak popírat celospolečenskou odezvu a důsledky Chruščovova „tajného referátu“, všeobecné povědomí a debata o Stalinových zločinech by ovšem samy o sobě stěží rozproudily značně širší diskusi o podstatě a dalším směřování socialismu. Zdá se, že podnětem pro takovouto reflexi, s podstatnějším dosahem u inteligence jako celku i v širší veřejnosti, se patrně stala až hospodářská krize z let 1962 a 1963.

Z výše řečeného by ovšem nemělo vyplývat, že by specifická jednota diskurzů, které se více či méně snažily pozitivním způsobem odpovídat na krizi stalinské modernity, byla obsahově jednotlitá. Naopak by se daly vcelku bez problémů identifikovat typy diskurzů, které směřovaly explicitně v mnoha ohledech proti sobě. Například „marxistický humanismus“ Karla Kosíka a Roberta Kalivody, technooptimisté či technokraté ražení Radovana Richty a Oty Šika či trockismus, respektive maoismus Egona Bondyho a Názorového sdružení levice jako radikálně levicových platform by mohly posloužit jako příklady navzájem výrazně konfliktních ideologií. Přitom je však stále třeba mít na paměti, že tato pluralita je pluralitou vnitřní, a to nikoli pouze ve smyslu mantinelů vymezených politickými a ideologickými institucemi, ale rovněž z hlediska producentů těchto intelektuálních diskurzů samotných.⁴⁶ Je nicméně otázkou konkrétního výzkumu, do jaké míry i zde neexistovaly výrazné spojnice či předpoklady (neredukovatelná komplexita dění či skutečnosti, postavení člověka v moderním světě a otázka lidské existence), které byly všem proudům tehdy společné, jakkoli jejich konkrétní odpovědi se mohly podstatně lišit. S tím úzce souvisí otázka identifikace množiny takzvaných dispozitivů – tj. pojmových uzlů či schémat, jejich funkcí a vzájemných vztahů – v nichž se mohla formulovat řešení přesahující zde předpokládaný základní problém dané periody – krizi stalinské verze modernizace a východiska z ní. Takovými dispozitivy by mohla být například Kosíkova „konkrétní totalita“, Šikův „nový systém ekonomického managementu“, Richtova „vědecko-technická revoluce“, „demokratický socialismus“, nová podoba historického materialismu (nedeterministické pojetí historického zákona) a podobně. Každý z těchto konceptů byl na své úrovni (ekonomické, politické, vědecké...) specifickou odpovědí na hledání cesty z krize stalinismu jako politického, ekonomického a ideologického systému, který již nebyl schopen řešit problémy dané doby. Stalinská vize developmentalismu přestávala být vnímána jako rámec, v němž je možné nadále uskutečňovat socialistický modernismus (v Griffinově

45 Patrně i z tohoto důvodu označuje Vladimír Kusín režim Antonína Novotného jako „neostalinský“ (*tamtéž*, s. 27).

46 K pozici intelektuálů jakožto kritiků momentální režimní konstelace v 60. letech viz MERVART, Jan: *Naděje a iluze: Čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*. Brno, Host 2010, s. 13–16.

pojetí), a vystávala (ať už implicitně, či v explicitně formulované vizi) nutnost promyslet rámec nový.⁴⁷

Z této perspektivy se lze také komplexně vztahovat k těm pojmům, filozofickým schémátům či směrům, které se snažili poststalinští myslitelé revitalizovat či nacházet jejich „autentický smysl“ (hledání autentického marxismu), anebo k těm, mezi nimiž existuje implicitní schematické či jmenné pojítko (například Lukácsova a Kosíkova totalita a s ní spojené pojetí odcizení).⁴⁸ Není samozřejmě nijak originální zdůrazňovat skutečnost, že onen často zmiňovaný „návrat“ (k leninismu, „autentickému“ marxismu) nebyl žádným banálním návratem na časové ose zpět, k čemusi původnímu, nezkaženému a čistému. Sám Kosík je v tomto ohledu nanejvýš explicitní – návrat k Leninovi pro něj v roce 1957 rozhodně neznamená návrat do roku 1923.⁴⁹ Právě proto je nutné tyto výpovědi analyzovat na synchronní rovině – odkazují na historické reference, ovšem nikoli z hlediska vlivu, ale z hlediska jejich funkce v rámci dané diskurzivní formace: například Lukácsovou referencí v rámci jeho koncepce odcizení je kapitalistická společnost a rodící se společnost socialistická, Kosík naopak reaguje na odcizující mechanismy společnosti, která odcizení měla zrušit, tj. mechanismy společnosti socialistické (nebo z nich přinejmenším vychází).⁵⁰

V následujících odstavcích načrtávám ve velmi hrubých rysech alespoň tři problémové okruhy, v nichž se výše zmíněné pojmy a schémata vyskytují. Jde o problematiku revoluce, dějin a trhu. Podobně by se ovšem v rámci těchto kriticko-reformních diskurzů dalo pojednat o řadě dalších témat, především o charakteru vize společenské proměny, která v sobě obsahovala zvláště dvě tenze – mezi elitní, či naopak neelitní formou této proměny, a mezi scientismem, či voluntarismem.

S pojmem revoluce pracují samozřejmě jak diskurzy leninské, tak i poststalinové, v nichž je Leninovo jméno nejednou evokováno. Vliv mezi nimi je nepopíratelný, pojem je zdánlivě jeden a tentýž, jeho funkce je ovšem výrazně odlišná. Pro leninský typ revolucionáře je revoluce uměním vystihnout vychýlenou rovnováhu sil a rázným úderem ve správný moment tuto porušenou rovnováhu zvrátit nadobro na svou stranu ve jménu spravedlivé socialistické společnosti.⁵¹ Jde vlastně o čas využití příležitosti ve smyslu starořeckého pojmu *kairos*. Pro revolucionáře

47 V tomto ohledu vůbec nepopírám, že „myšlenkový svět“ poststalinismu mohl procházet jistou fází skepse, melancholie a rozkolísanosti, jak o tom mluví Pavel Kolář (KOLÁŘ, P.: *Der Poststalinismus*, s. 288, 303, 314 n.). Dle mého názoru jsou to ale jen průvodní jevy, zasahující velkou většinu společností, které procházejí otřesem starých jistot.

48 K hledání „autentického marxismu“ srv. KUSIN V.: *The intellectual origins of the Prague Spring*; KOPEČEK, M.: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, s. 338 (viz pozn. 28).

49 KOSÍK, Karel: Přeludy a socialismus. In: *Literární noviny*, roč. 6, č. 10 (9.3.1957), s. 3.

50 Kosíkův případ je ovšem komplikovanější, protože jeho koncept odcizení nakonec přesahuje jak kapitalistickou, tak socialistickou společnost a odkazuje v mnoha ohledech k neduhům civilizace jako takové (srv. KOPEČEK Michal: Čeští komunističtí intelektuálové a „národní cesta k socialismu“: Zdeněk Nejedlý a Karel Kosík, 1945–1968. In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 1–2 (2016), s. 115).

51 Nejpregnantněji viz LENIN, Vladimír I.: *Marxismus a povstání*. In: TÝŽ: *Sebrané spisy*, sv. 34: *Červenec–říjen 1917*. Praha, Svoboda 1987, s. 273–278.

kosíkovského a kalivodovského typu naopak čas jako *kairos* a aktuální rozvržení sil nehrají podstatnou roli. Spíše se soustředí na specifický typ aktivity, který by člověku umožnil vytrhnout sebe sama ze skutečnosti nahlédnuté jako „pseudokonkrétní“ či „zfetišizovaná“, aby si ji v dialektickém pohybu mohl přisvojit, právě jako skutečnost touto aktivitou již proměněnou či jinak „zrevolucionizovanou“. I zde samozřejmě čas hraje roli, ovšem ve zcela jiné podobě. Oproti momentu rozhodnutí a rychlosti akce se zde jako klíčový prvek ukazuje koncentrace či zavinutí minulosti a přítomnosti do sebe; jinými slovy, jde tu naopak o zastavení toku času a valorizaci takto získaného časového momentu jakožto přítomnosti.⁵²

Setkáváme se zde tak v podstatě se dvěma velice různými koncepcemi revoluce, které vycházejí z podstatně odlišné strategie. Právě proto ovšem charakteristiky radikálního intelektuálního *milieu* šedesátých let coby „návratu k Leninovi“ nebo „hledání ztraceného smyslu revoluce“ mají pouze velice omezenou platnost a spíše ukazují jen na manifestní obsah myšlenek. Na hlubší úrovni ale mají tyto diskurzivní figury výrazně rozdílnou funkci. Zatímco v leninském a pak i stalinském období hrálo načasování a pak i rychlost zcela určující roli, pro marxistické humanisty, chceme-li je tak nazývat, byl zásadní reverzibilní pohyb, který stále vyhodnocuje a přetváří skutečnost, v níž se právě nachází, přičemž tato skutečnost je vždy nesrovnatelně bohatší než on sám. Kosík s Kalivodou sice mohli prudce napadat Richtovu vědecko-technickou revoluci s jejím manažerským řízením, v podstatě se s ní však (snad i proti své vůli) shodovali. Vědecko-technická revoluce možná neodkrývá a nepřivlastňuje si „konkrétní totalitu“ a nedemaskuje „zfetišizovaný svět“, oproti akceleračnímu postupu stalinské modernizace však klade princip zpětné vazby (převzatý z kybernetiky), která se bohatost „konkrétní reality“ snaží neustále reflektovat a zakomponovat do následujících rozhodnutí.⁵³

S otázkou revoluce coby specifické časové modality je nepochybně v korelaci zcela klíčový rozměr jak stalinského, tak i poststalinského myšlení, jímž je vztah člověka, lidské individuality a dějin. Již německý historik Jochen Hellbeck ve své monografii věnované psaní soukromých deníků ve stalinském Sovětském svazu ukázal, nakolik nabyla otázka individuality, vlastní introspekce a subjektivity ve stalinské době na důležitosti.⁵⁴ Pokud přijmeme předpoklad, že stalinská koncepce dějin vykazovala silné znaky lineárního pohybu, podřízeného domnělým zákonům vývoje, bez možnosti výrazného odchýlení či vývojových alternativ, pak se problematika

52 Viz KOSÍK, Karel: Naše nynější krize. In: TÝŽ: *Století Markéty Samsové*. Praha, Český spisovatel 1993, s. 55 (původně publikováno v roce 1968).

53 K tomu viz MERVART, Jan: Czechoslovak Marxist Humanism and the Revolution. In: *Studies in East European Thought*, roč. 69, č. 1 (2017), s. 111–126; TÝŽ: *Kosíkův marxismus a představy společenské emancipace* (v tisku). K Richtově vědecko-technické revoluci viz SOMMER, Vítězslav: “Are we still behaving as revolutionaries?”: Radovan Richta, theory of revolution and dilemmas of reform communism in Czechoslovakia. In: *Studies in East European Thought*, roč. 69, č. 1 (2017), s. 93–110.

54 HELLBECK, Jochen: *Revolution on my mind: Writing a diary under Stalin*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2006.

individuální lidské aktivity klade právě ve vztahu k takto danému běhu dějin.⁵⁵ Jednotlivec je zde vystaven neustálému nebezpečí, že se ocitne na hraně, nebo dokonce za hranou takto vytčených dějin, a proto má problematika individuální lidské existence ve vztahu k historii ve stalinismu převážně podobu dotazování, zda jednotlivec učinil vše proto, aby daný běh dějin nejen nezpomaloval, ale v souladu se stalinskou koncepcí revoluce dokonce urychloval. Možná paradoxním elementem této koncepce je, že jakkoli je lineární běh dějin takzvaně dán objektivními zákonitostmi, bez individuální angažovanosti jednoho každého člověka panující systém kolabuje, nebo alespoň výrazně zpomaluje ve svém vývoji. Jinak lze totiž jen velmi těžce vysvětlit, proč má stalinský systém takový zájem na aktivizaci a mobilizaci každého jednotlivého člena společnosti; tato skutečnost bývá často i v (post)revizionistických analýzách chápána jako výraz totalitárního charakteru stalinismu.

Jak je zřejmé, otázka individuality, člověka a jeho (sebe)realizace tedy není ve stalinismu kladena s o nic menší naléhavostí než v době následující, kdy se jí zmocňuje humanistická ideologie. Poněkud odlišný je ovšem prostor, v němž se tato otázka klade, a funkce, kterou v něm plní. Humanistický marxismus chápe revoluci jako moment, v němž člověk skutečnost své každodennosti, rozpoznanou jako pseudokonkrétnost, vlastní revoluční praxí násilně rozbíjí a přisvojuje si ji jako vlastní, autenticky vytvářenou skutečnost. Dějiny se tedy stávají skutečně lidskými dějinami, pokud ztratí svůj domněle objektivní, jednostranný charakter a stanou se prostorem, v němž se realizuje sám dějinný rozum, a tím i lidská svoboda; stručněji řečeno, dějiny jsou touto realizací samotnou.⁵⁶ Polarity vztahu člověk–dějiny jsou ve stalinismu a humanistickém marxismu stejné, nesou však opačné znaménko: ve stalinské koncepci je zákonitý průběh dějin předpokládán jakožto objektivně zjiřitelná pravda, jíž se člověk snaží dosáhnout; v humanistickém marxismu se takové dějiny naopak ukazují jako pseudokonkrétnost, kterou musí člověk překonat. Jinak řečeno, v prvním případě se jednotlivec ocitá neustále v ohrožení (kvůli své nevědomosti, nebdělosti, lhostejnosti), že se odcizí Dějinám; v druhém případě právě tyto objektivně dané a poznatelné (pseudo)Dějiny odcizují člověka od naplnění jeho bytostných možností. Povaha „revoluční činnosti“ je v obou případech nepochybně odlišná, samotný obsah tohoto dějinného pohybu je ovšem (teoreticky) stejný – je to realizace lidské svobody v (komunistické) společnosti a dějinná kontinuita (jednou jako zákonitého vývoje, podruhé jako navazování na práci předchozích generací).

Jiným ukázkovým problémem poststalinismu bylo neustále diskutované propojení plánu a trhu. Toto propojení by ovšem nemělo být chápáno jako pouhý součet dvou prvků – plánu na straně jedné a trhu na straně druhé; mělo by být nahlíženo z hlediska funkcí, které jsou oběma prvkům v tomto kompozitu přidělovány. Je přitom důležité zdůraznit, že toto propojení nemá nic společného s nějakou formou liberalizace

55 Ke Stalinově pojetí dějin a jejich zákonitostí viz STALIN, Josef V.: *O dialektickém a historickém materialismu*. Praha, Svoboda 1952, s. 18. K historickému myšlení stalinismu výstižně viz SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, s. 99–112.

56 Viz KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha, Academia 1966, s. 164 n.

ekonomiky původně založené na plánu. Trh jako místo směny je totiž přítomný ve většině společensko-ekonomických formací, a není tedy ničím, co náleží (byť i v podobě zobecněné formy lidských vztahů) bytostně kapitalismu; jeho funkce jsou historicky značně proměnlivé a může fungovat jako prostor směny přebytků, maximalizace zisků, zdroje informací či hledání a udržování rovnováhy.⁵⁷ V tomto ohledu již americká socioložka Johanna Bockmanová koneckonců poukázala na to, že instituce trhu není socialistické ekonomické teorii ničím cizím, zvláště pokud jde o marxistické ekonomy, jako byl Polák Oskar Lange a jeho následovníci, kteří vycházeli z marginalismu neoklasické ekonomie. Někteří marxističtí teoretikové dokonce považovali samotnou marxistickou politickou ekonomii, spolu s pracovní teorií hodnoty jako jejím stěžejním prvkem, za (kritickou) ekonomii kapitalismu, zatímco politická ekonomie socialismu měla vycházet z neoklasické marginalistické koncepce subjektivní hodnoty a teorie rovnováhy. Reformní model socialismu v takovém pojetí nejenže měl kombinovat plán a trh, ale přímo počítal s volným trhem jako podstatnou součástí plánované ekonomiky.⁵⁸ Otázka zní, do jaké míry lze poststalinské ekonomické reformy chápat pouze jako navázání na tuto linii socialistické politické ekonomie a nakolik šlo o novou etapu v konceptualizaci myšlenky propojování plánu a trhu, a tedy o nové určení jejich vzájemných vztahů a funkcí.

Z pohledu koncepcí lidské subjektivity se dá říci, že poststalinský socialista či komunista má mnoho společného s tím, co francouzský filozof Alain Badiou nazývá subjektivní figurou vzkříšení. Ta reaktivuje v přítomnosti určitý (emancipační, novátorský) moment či ideu z událostí minulých, který zůstal v průběhu dějin zatemněn či nevyužit. Je nutné ovšem zdůraznit, že tato figura „předpokládá nový svět, který vytváří kontext nové události, nové stopy, nového těla, krátce řečeno, kontext nové procedury pravdy, v níž se zatemněný fragment [konsekvencí minulé události] znovu ustavuje, poté co byl vytržen ze svého zatemnění“.⁵⁹ Poststalinismus by pak představoval právě takový nový svět, který se zrodil ze souběhu událostí dvacátého sjezdu sovětských komunistů a vnitřní krize lidovědemokratických režimů, a poststalinský revolucionář či myslitel by byl takovým subjektem, který z nich chce vyvodit ty nejzásadnější konsekvence. „Raný Marx“, „Lenin“, „revoluce“ zde představují právě ony fragmenty, jež subjekt uchopuje a rozpracovává v novou formu emancipační politiky, a tím i projektu socialistické modernity. Mapování a analýzy různých cest tohoto vyvozování a rozpracovávání by měly být náplní konceptu poststalinismu, který jsem se zde pokusil načrtnout.

57 K diametrálně odlišné funkci trhů ve feudalismu a kapitalismu viz KULA, Witold: *Théorie économique du système féodal: Pour un modèle de l'économie polonaise 16e – 18e siècles*. Paris, Mouton 1970. K různým funkcím trhu v liberálním myšlení viz FOUCAULT, Michel: *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978–1979)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2009, s. 116–119.

58 Viz BOCKMAN, Johanna: *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford (California), Stanford University Press 2011, 2. kapitola.

59 BADIOU, Alain: *Logiques des mondes: L'être et l'événement*, sv. 2. Paris, Seuil 2006, s. 74.

Závěrem

Konstrukce zastřešujícího konceptu pro skupinu diskurzů, které vznikaly koncem padesátých a v průběhu šedesátých let a které reagovaly na krizi stalinského modelu modernity, by se měla vyhnout dvěma úskalím: zaprvé liberální interpretaci, která poststalinské „reformní“ diskurzy chápe v „negativních“ pojmech (jako destalinizaci, liberalizaci poměrů, uvolnění cenzury a podobně), respektive jako postupné prolínání socialistických pojmů s liberálními (pluralizace politického systému, propojení plánu a trhu); zadruhé i interpretacím romantizujícím, které akcentují „obrození společnosti coby svébytného aktéra dějin“, „neurčitost a otevřenost lidského života“ či „konkrétní lidské jedince se svými chybami a nedokonalostmi“.⁶⁰ „Reformní“ diskurzy a hnutí nevznikaly primárně proto, aby zaváděly liberalizaci poměrů a pluralismus na způsob západního, liberálního myšlení, ale proto, aby znovu nastartovaly socialismus jakožto moderní experiment, v němž bude masa populace politicky (re)aktivizována. Tento nový start měl podobu reinterpretace progresivní modernity, v jejímž rámci se objevily nové formy „národních cest k socialismu“. S tím je spojena i reinterpretace marxismu jako ideologie emancipace, kterou již není možné chápat v její leninsko-stalinské verzi jako návod k akceleračnímu či skokovému dějinnému pohybu, kde pojmy jako „práce“, „průmyslové řízení společnosti“, „zákonitý pohyb dějin“ a „demokratický centralismus“ hrají ústřední roli. Samotný termín „poststalinismus“ možná sám o sobě nevystihuje veškerou problematiku dané éry, nicméně dokáže zohlednit zvláště jeden specifický aspekt – poststalinismus není antistalinismus. Toto vcelku banální konstatování chce poukázat na jednu důležitou skutečnost: nejenže v mnoha ohledech nešlo o odmítnutí Stalinovy politiky jako celku (rozdíl mezi Stalinem a stalinismem), ale některé akcenty a prvky se dokonce se Stalinovou politikou shodovaly, zvláště pokud šlo o rozvoj výrobních sil, překonávání minulosti a směřování společnosti ke komunistické budoucnosti. Forma, obsah, jakož i svět, v němž byly promyšleny a aplikovány, se nicméně již změnily.

Tento článek vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR GA16-23584S „Vize poststalinského Československa: varianty státněsocialistické modernity“.

60 KOLÁŘ, P.: *Der Poststalinismus*, s. 258 a 274 n.